

Op 13 april jongstleden verscheen er een open brief aan premier Rutte en de ministers De Jonge, Van Rijn en Grapperhaus en adviseur Feike Sijbesma, ondertekend door zestig wetenschappers, waarin de zorg wordt uitgesproken over de inzet van tracking/traceerapps en gezondheidsapps om verspreiding van het COVID-19 virus te monitoren. De brief wijst op het feit dat dergelijke volg-apps zeer ingrijpend zijn voor burgers en het is niet toevallig dat de brief begint met een citaat (vreemd genoeg in het Engels) van de Franse filosoof Michel Foucault: *Surveillance is permanent in its effects, even if it is discontinuous in its actions*. Met andere woorden, de implicaties en gevolgen van het gebruik van dit soort apps gaan verder dan die van gezondheid en veiligheid alleen. Invoering van een dergelijke *smart lockdown* vergt veel van het politieke systeem en de ondertekenaars komen in de brief dan ook met overwegingen en suggesties voor voorwaarden voor dergelijke apps. Sinds in Nederland de zogenaamde intelligente *lockdown* van kracht is die ervoor moet zorgen dat de verspreiding van het corona-virus zoveel mogelijk ingeperkt en vertraagd wordt, zijn we in snel tempo aan het wennen aan enkele nieuwe concepten en waarheden. De inperking heeft als doel om ervoor te zorgen dat de medische zorg niet wordt overbelast met corona-patiënten op de IC door de normale piek die verwacht kan worden bij een zeer besmettelijke virale epidemie op te rekken over een langere periode – het ‘flattening the curve’ principe – en daardoor een zekere controle op behandeling te houden. Het ‘zwarte scenario’, van toepassing in enkele andere landen, waarbij medisch personeel geconfronteerd wordt met de noodzaak van het maken van keuzes tussen te veel patiënten voor te weinig bedden dient vermeden te worden. Bij gebrek aan een vaccin of andere medicatie zijn sociale distantie, zelf-isolatie en vrijwillige quarantaine de enige wapens in de strijd tegen een micro-organisme dat alleen gericht is op de meest primaire behoefte van leven: vermenigvuldiging van de eigen genetische informatie. De experts vertellen ons dat dat natuurlijke proces niet stopt maar dat er uiteindelijk onder de bevolking groepsimmunitet zal ontstaan, dat het virus zal evolueren tot een seizoenziekte die net als griep jaarlijks slachtoffers zal maken maar behapbaar zal zijn en dat ondanks eerdere zoönose (d.w.z. infecties die van dieren op mensen overgaan) epidemieën die het niet tot pandemie hebben geschopt (SARS, MERS, Ebola, Mexicaanse griep) er toch een mate van onderschatting was bij de uitbraak van dit virus. Tegen de tijd dat corona Nederland bereikte viel er niets meer te onderschatten – berichten uit China en Italië lieten niets aan duidelijkheid te wensen over – maar dat betekende niet dat het te volgen scenario meteen duidelijk was.

Bij een grote bedreiging als deze moet een regering echter ingrijpen, ook zonder scenario en met maar beperkte informatie. De Engelse filosoof Thomas Hobbes beschreef in *Leviathan* (1651) al het sociale contract tussen de vrije burger en de regering. In ruil voor het opgeven van soevereiniteit en autonomie aan een hogere politieke macht verkrijgt het individu en de gemeenschap om hem heen *veiligheid*. Zelfs een absoluut heerser, aldus Hobbes, regeert ook op de voorwaarde van deze praktische overeenkomst: een ordelijke, menselijke regeling die te allen tijde te prefereren valt boven de angstaanjagende anarchie van de natuur, waarin een mensenleven bruto en kort is. De willekeur van de natuur laat zich nu opnieuw gelden met het COVID-19 virus, dat in zijn nietsontziende opmars elke regering wijst op diens verantwoordelijkheid tot het bieden van veiligheid. Ook de Communistische Partij in China regeert op die Hobbesiaanse voorwaarde: in een land waarin vergaande surveillance en controle algemeen geaccepteerd zijn door een autoriteitsgevoelige bevolking, waren er desalniettemin protesten toen bleek dat de regering de uitbraak van het virus niet alleen danig had onderschat maar de vroege berichtgeving ervan zelfs had onderdrukt. Uiteindelijk greep de Chinese regering stevig in met een totale lockdown en inmiddels nog verdergaande data-surveillance. Hoewel de kritiek nog niet verstomd is dwingt deze autoritaire aanpak ook weer vertrouwen af bij het volk – en het realiseren van vertrouwen is de bepalende factor voor elke aanpak, hoe verschillend die ook is per land. De verschillen worden in hoge mate bepaald door de mate waarin een cultuur kan omgaan met onzekerheid. Regeringsleiders die zich manifesteren door de toegeschreven autoriteit van hun positie – en dus ten koste van een tegenstander – hebben het moeilijk met deze vijand. Het COVID-19 virus is namelijk grillig, onzichtbaar en gezichtsluus en dus onkwetsbaar voor propaganda. Zowel Trump als Poetin hebben het ontkennen van het bestaan van het virus of mogelijke complottheorieën moeten opgeven – alleen gesloten dictaturen als Wit-Rusland, Turkmenistan en Noord-Korea kunnen zich dit nog veroorloven en dan ook alleen door een zeer strikte controle op de informatiestroom. Het dient echter niet onvermeld te blijven dat notabene een EU lidstaat, Hongarije, het veiligheidsargument gebruikt om voor onbepaalde tijd de noodtoestand af te kondigen, waarmee de democratie opgeschort wordt en premier Orban per decreet kan regeren, hetgeen maar weer aangeeft hoe onder druk alles vloeibaar kan worden. Desalniettemin blijkt het nochtans moeilijk om binnen de internationale gemeenschap deze coronacrisis politiek te *framen*, juist omdat elk land op zijn manier kampt met hetzelfde probleem, er internationaal informatie moet worden gedeeld en er dus een overstijgend, gedeeld en internationaal verhaal ontstaat. In zekere zin werkt dit ook

normerend: de Conservatieve regering van het Verenigd Koninkrijk hield lang vast aan het neoliberale dogma van eigen verantwoordelijkheid van de burgers – critici beweren dat dit niet in de laatste plaats kwam door de machtige lobby van verzekeringsmaatschappijen, die, zo lang er geen officiële lockdown was, geen claims hoefden te betalen. Ook hier bleek het noodzakelijk om door het nemen van verantwoordelijkheid weer vertrouwen in de politiek (sowieso nogal broos in Groot-Brittannië) te krijgen. Tegen de verwachting in bleek er vervolgens vrij veel draagvlak te zijn voor stringente maatregelen. Maar wat precies vertrouwen geeft is wel cultureel bepaald. Het publieke statement van premier Rutte over de onzekerheid van de situatie, dat Nederland 100% moet handelen met maar 50% van de informatie en daarbij dus alleen maar af kan gaan op advies van wetenschappers, dwingt dan ook respect af binnen onze cultuur omdat we nog relatief veel vertrouwen hebben in de wetenschap, een grotere acceptatie van onzekerheid hebben en het erkennen van beperkingen en grenzen aan het kunnen eerder als krachtig dan als zwak leiderschap zien: overtuiging door transparantie.

Yuval Harari wees er recentelijk in de *Financial Times* (20 maart) op dat vertrouwen in de wetenschap wel op zijn plaats is omdat binnen twee weken na de uitbraak het virus niet alleen was geïdentificeerd maar het genoom ook in kaart was gebracht en er betrouwbare tests waren; daarnaast is er wereldwijde samenwerking in de zoektocht naar een vaccin. Hij wijst er voorts terecht op hoeveel beter onze uitgangspositie is dankzij onze kennis van het virus in vergelijking met bijvoorbeeld de pestepidemieën in het verleden. Er zijn echter ook interessante parallellen met dat verleden. De Zwarte Dood, oftewel de builenpest epidemie die Europa vanaf 1347 teisterde en een derde van de Europese bevolking het leven kostte, kwam als een complete verrassing Europa binnen en creëerde een crisis waarop niemand een antwoord had. Boccaccio's literaire meesterwerk de *Decamerone* (1353) beschrijft hoe sommige inwoners van Florence door gebruik van hun boerenverstand de ontsmettingshaard ontvluchtten of overgingen tot zelf-quarantaine en social distancing, maar hoe anderen in wanhopige onwetendheid het tegenovergestelde deden en in losbandigheid al feestend hun ondergang tegemoet gingen. Uit de tegenwoordige publieke verontwaardiging over hamsteren, corona-feestjes en dagtoerisme in weerwil van de restricties blijkt dat men nu niet alleen beter weet maar dat die kennis ook verplicht tot verantwoordelijk handelen; er is in het digitale tijdperk ook geen excuus meer voor onwetendheid. De veertiende-eeuwse pestepidemie laat ook zien hoe gebrek aan kennis ruimte geeft aan pseudo-kennis en vooroordelen. De pest was net als corona, dat zijn oorsprong vindt op Chinese

dierenmarkten, een zoönose en vond zijn weg naar mensen via de vlooiën van ratten – het werd echter niet door een virus maar door een bacterie veroorzaakt en is tegenwoordig relatief eenvoudig met goedkope antibiotica te bestrijden. In afwezigheid van die kennis hadden zowel kwakzalvers als onheilsprofeten vrij spel. De Zwarte Dood werd alleen al vanwege zijn schaal als een straf van God gezien en gaf voeding aan fundamentalistische groeperingen zoals de flagellanten. Daarnaast was er een zondebok die uitermate verdacht was: Joodse gemeenschappen leefden volgens strengere hygiënische normen dan Christenen en werden dan ook minder vaak ziek. Dit leidde tot antisemitische verdachtmakingen, vaak in de vorm van beschuldigingen van vergiftiging van bronnen door Joden, en uiteindelijk, tot grootschalige pogroms. Dergelijke culturele gevolgen van de Zwarte Dood waren minstens zo ontwrichtend als het grote dodental. Modern bijgeloof ligt ook tegenwoordig nog op de loer: het in brand steken van 5G zendmasten als gevolg van *fake news* is daar een goed voorbeeld van. Maar er kan door de enorme hoeveelheid van media-kanalen ook sprake zijn van informatieruis en miscommunicatie, hetgeen met name in het begin van de coronacrisis het geval was.

Tijdens de tweede grote pestepidemie, in de zestiger jaren van de zeventiende eeuw, was er nog steeds geen kennis over bacteriën, noch waren er werkzame medicijnen maar de hoge graad van besmettelijkheid was bewezen en dus moest er een politiek antwoord komen. In zijn *Journal of the Plague Year* (1722) geeft Daniel Defoe een gefictionaliseerd verslag gebaseerd op precieze en gedetailleerde bronnen over de epidemie in het Londen van 1665. Dit maal had men de pest zien aankomen; de ziekte had in 1664 al huisgehouden in Amsterdam en Rotterdam, waarmee nauwe handelsbetrekkingen waren. Defoe's beschrijving van de wanhopige situatie in Londen is zeer levendig. Vanaf januari groeide de onrust onder de bevolking bij het lezen van de wekelijkse *mortality bills* (overheidspublicaties die de doodsoorzaken van de afgelopen weken weergaven, vergelijkbaar met onze corona-updates). De eerste vermoedelijke pestgevallen werden in de stadsdelen geconstateerd die het dichtst bij de haven lagen en aangezien verdere verspreiding beperkt bleef door plaatselijke lockdowns (een middel dat in 1603 al eens op kleine schaal succesvol was gebleken) werd er nog weinig verdere actie ondernomen. Kwakzalvers verkochten hun elixers en waarzeggers deden hun voorspellingen en Defoe beschrijft het gebrek aan voorzichtigheid bij met name de armere burgers. In juli 1665 was de verspreiding echter van dien aard dat de overheid ingreep. Het hof en de rijke burgers hadden ondertussen de hoofdstad al verlaten (soms werd daarbij hun personeel ontslagen en daardoor ontheemd), de rechtshoven gingen

dicht en er werd een noodwet aangenomen waarmee een totale lockdown kon worden afgedwongen. Bedelaars en zwervers werden opgepakt of verbannen, zwerfdieren werden afgemaakt en markten gingen dicht. Elk huis ging op slot, met per groep huizen een wachter die de huizen op slot deed als hij boodschappen, artsen of lijkdragers moest halen voor de opgesloten burgers, en die aansprakelijk was voor het minimaliseren van sociaal contact. Daarnaast ontstond er een heel ambtelijk apparaat van districtsdokters, verplegers, controleurs, onderzoekers, lijkdragers en schoonmakers. Defoe beschrijft hoe snel desondanks het aantal doden opliep en hoe al gauw massagraven nodig waren om de lijken te bergen. Met name bij de longpest gevallen kon men binnen 48 uur na infectie al dood zijn; ook realiseerde men zich al snel dat mensen die gespaard waren gebleven wel dragers en dus verspreiders van de pest geweest hadden kunnen zijn. Waar in Londen nog geïmproviseerd werd met deze mate van restrictie ontstond in Parijs in die jaren een gedetailleerd protocol dat uitging van complete parcellering en opsluiting van de burgers. De stad werd één grote gevangenis waarbij een strikt hiërarchisch systeem van wachters, intendanten en syndici dagelijks controleerden welke inwonenden ziek of dood waren. Op het geven van valse informatie of vluchtpogingen stond de doodstraf; op elke vorm van ambtsverzuim van de betreffende ambtenaren overigens ook. Rantsoenering van eten gebeurde zonder vorm van contact en elke burger werd geïsoleerd en precies en nauwlettend in de gaten gehouden.

De hierboven genoemde Michel Foucault beschrijft deze strenge wetgeving in zijn *Discipline, Toezicht en Straf (Surveiller et Punir, 1975)* en toont aan dat de noodwetgeving in de pest-stad de grenzen van burgerrechten maximaal oprekt. Wederom wordt er een hoge mate van ordening en disciplineren tegenover de wanorde van de natuur geplaatst, geheiligd door het hoogste doel van veiligheid. Foucault beargumenteert dat de peststaat een utopie is voor de op absolute controle gerichte bestuurder: volmaakte discipline en een volledig in de greep van toezicht, controle en registratie. Hij vervolgt zijn betoog door te stellen dat deze machtstechniek ook na de epidemie werd toegepast door alles wat abnormaal, afwijkend of chaotisch was te interneren, isoleren en/of te corrigeren in instituten als gevangenissen, tucht- en werkhuisen, scholen, psychiatrische inrichtingen en ziekenhuizen. Een ideaal instrument voor een dergelijke internering is het *panopticon*, een ringvormig gebouw ontworpen door de Engelse filosoof Jeremy Bentham, de vader van het utilisme. Er zijn in de negentiende eeuw veel koepelgevangenissen gebouwd volgens zijn model: een ring van cellen van meerdere verdiepingen die allemaal vanuit een centrale toren kunnen worden

waargenomen, in principe zelfs door één bewaker. Bentham beweerde dat het besef van permanente zichtbaarheid het gedrag van gevangenen positief beïnvloedt – of hij nou wel of niet daadwerkelijk in de gaten wordt gehouden. De macht is geautomatiseerd: zichtbaar aanwezig hoewel zelf ondoorzichtig. In zijn kritische analyse van dit systeem stelt Foucault dat het niet eens meer uitmaakt of de macht daadwerkelijk wordt uitgevoerd of door wie; in een systeem van permanente toezicht wordt het object – de gedetineerde in dit geval – gereduceerd tot informatie zonder over de eigen positie te kunnen communiceren. De architectuur van het panopticon is tegenwoordig vervangen door big-data surveillance. In China's toch al zeer uitgebreide social-monitoring systeem houden de nieuwe track en traceer-apps precies bij met wie Chinese burgers in contact komen. Als blijkt dat men in de metro heeft gezeten met iemand bij wie later corona-besmetting is geconstateerd, wordt men alsnog beperkt in zijn bewegingsvrijheid en tot zelf-isolatie gemaand. In een collectivistische maatschappij zoals de Chinese zal gemeenschapsbelang gemakkelijker boven individueel belang worden gesteld, maar, zoals hierboven al gesteld is, zal het veiligheidsargument doorslaggevend zijn geweest. Voor de coronacrisis werden berichten over China's social monitoring systeem vaak gezien als voorbeeld van iets dat we in Nederland afwijzen als een technologische dystopie. De mogelijke inzet van vergelijkbare apps in Nederland om eerder naar een meer genormaliseerde situatie te gaan raakt aan de kern van Foucault's betoog: hij wijst er namelijk expliciet op dat de uitbreiding van surveillance mogelijkheden in een noodtoestand doorgaans niet worden teruggedraaid – zoals we in het verleden bijvoorbeeld al hebben kunnen zien met de 'tijdelijke' verscherpte controles op vliegvelden na 9/11. Zeer terecht wijst de open brief aan onze regering erop dat, hoewel bijzondere tijden om bijzondere maatregelen vragen, de bescherming van de rechtstaat ook in bijzondere tijden moet worden gegarandeerd. Een dilemma waarin gezondheid tegenover privacy wordt gesteld is dan ook een vals – want maar tijdelijk – dilemma; want wat doe je met noodmaatregelen als de noodtoestand ophoudt en de troefkaart gezondheid en veiligheid niet meer gespeeld kan worden? Dan moet veiligheid in een democratie namelijk weer geborgd worden door een goed werkende rechtstaat die toeziet de individuele rechten van elke burger. Ook voor die veiligheid is een regering verantwoordelijk.

Dr. Detlef Wagenaar

April 2020